

Кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздік жүйесі және экономикалық тәуекелдерді бағалау мәселесі

^{1*}ЖУМАНБАЕВА Туганай Кабикеновна, магистр, аға оқытушы, tuganaika77@mail.ru,

¹АБДИКАРИМОВА Айман Мейрамкалиевна, магистр, аға оқытушы, aiko_02-80@mail.ru,

¹РАУАНДИНА Гулдарай Калкеновна, магистр, аға оқытушы, r-guldarai@mail.ru,

¹«Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КеАҚ, Қазақстан, Қарағанды, Н. Назарбаев даңғылы, 56,

*автор-корреспондент.

Аңдатпа. Әлемдік экономикалық дамудың және «Индустрия 4.0» трендтерінің күшеюінің қазіргі жағдайларында экономикалық қауіпсіздік кең халықаралық тануға ие болды. Бұл әлемдік қоғамдастықтың өмір сүруінің және дамуының маңызды шарты. Нарықтағы фирмалар үнемі оның өміріне қауіп төндіретін көптеген экономикалық қауіптерді бастан кешіреді. Мақалада кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздігінің мәні, экономикалық қауіпсіздік жүйесін құрудың мақсаттары, міндеттері мен кезеңдері көрсетілген. Экономикалық қауіпсіздікті бағалау әдістері де ашылады. Тақырыптың өзектілігі экономикалық тәуекелдерді басқару және ұйымның өндірістік қызметі аясында экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі болып табылады.

Кілт сөздер: экономикалық қауіпсіздік, экономикалық қауіпсіздік жүйесі, экономикалық қауіптер, сыртқы қауіптер, фирманың ішкі ортасы, фирманың сыртқы ортасы, РСВ (бір тәулік бұрын нарық), хеджирлеу, техногендік авариялар, SWOT-талдау.

Кіріспе

«Экономикалық қауіпсіздік» термині өте кең таралған, ал ірі кәсіпорындарда экономикалық қауіпсіздік қызметтері бар. Алайда, экономикалық қауіпсіздік, мысалы, өрт, өнеркәсіптік, ақпараттық қауіпсіздікке қарағанда стандартталған термин емес, олар үшін нормативтік бекітілген анықтамалар бар, «Экономикалық қауіпсіздік» ұғымы заңмен анықталған. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Қазақстан Республикасының Заңы бар (27.12.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).

Экономикаға бәсекелестік қысымның артуы, адамдарға ақпараттық жүктеменің артуы, ғылым зерттемеген жаңа қаржылық дағдарыстардың ықтималдығын арттыру жағдайында халықтың өмірі үшін қауіпсіз ортаны, оның ішінде экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды.

Сонымен бірге, экономикалық қауіпсіздік тақырыбы – бұл қоғам мен елдің бай өмірі туралы, әркімнің молшылықта өмір сүруі туралы жүздеген жылдар бойы жалғасып келе жатқан зерттеу (Адам Смиттің әйгілі еңбегін еске алу жеткілікті). Тұрақты бай қоғам – бұл елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің себебі және нәтижесі. Осылайша, экономикалық қауіпсіздікті талдау кезінде экономикалық теорияның жинақталған

әлеуеті және өзекті экономикалық зерттеулердің жаңа көкжиектері біріктіріледі. Жалпы алғанда, әдіснамалық талдау экономикалық қауіпсіздікті анықтауға үш негізгі көзқарасты анықтайды: экономикалық тәуелсіздік, ұлттық экономиканың тұрақтылығы, өзін-өзі дамыту және прогресс қабілеті арқылы.

Кәсіпорынның (ұйым) экономикалық қауіпсіздігі ұғымына әдетте екі мағына беріледі. Кең мағынада экономикалық қауіпсіздік – бұл ұйымның қауіпсіздігі. Шетелде «корпоративтік қауіпсіздік» ұғымы бар және ұйымның қауіпсіздігі корпоративтік қауіпсіздік ретінде түсіндіріледі.

Тар мағынада кәсіпорынның (ұйымның) экономикалық қауіпсіздігі шарттық қатынастардың қауіпсіздігіне дейін азаяды, яғни экономикалық қауіпсіздік жүйесі шарттық жұмыстың қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан құрылады.

Нарықтағы фирмалар үнемі оның өміріне қауіп төндіретін көптеген экономикалық қауіптерді бастан кешіреді. Бұл төлем қабілеттілігін, пайданы, өндірістік жағдайлар, өткізу нарығын жоғалту, коммерциялық құпияны ашу тәуекелдері. Көріп отырғаныңыздай, тәуекелдер өте алуан түрлі. Ең қолайсыз нәтиже-банкроттық және ұйымның таратылуы.

Кәсіпорынның (фирманың, ұйымның) экономикалық қауіпсіздігі деп ғылыми-техникалық, технологиялық, өндірістік және кадрлық әлеу-

еттің сыртқы және ішкі экономикалық қауіп-қатерлерден қорғалуы және оның барлық ресурстарын тиімді пайдалану арқылы көбею қабілеті түсініледі. Суретте «Ұйымның экономикалық қауіпсіздігі» мазмұны көрсетілген.

Сондай-ақ, «кәсіпорынның қауіпсіздігі» терминін «кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздігі» терминіне балама деп санауға болатындығын атап өткен жөн, өйткені кәсіпорын ең алдымен экономикалық қатынастардың объектісі болып табылады. Осылайша, кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздігінің табиғатын негіздейтін екі бағалаудың бар екенін айтуға болады:

1. Кәсіпорынның экономикалық объект ретіндегі экономикалық қауіпсіздігі белгілі бір сипаттамамен анықталады (сәулет жағдайы, жұмыс істеу динамикасы, өмірлік мүдделерді сақтау, қажеттіліктерді қамтамасыз ету, даму үрдісі және т.б.). Бұл сипаттама кәсіпорынның жұмысына теріс әсер етеді. Бұл әсер қызмет нәтижелерінің нашарлауына әкелетін қауіп ретінде қарастырылады. Демек, кәсіпорында жағымсыз әсерлерге ұшырауы мүмкін негізгі сипаттаманың болуы болжанады. Егер бұл сипаттама жағымсыз әсерлерден (қауіптерден) қорғалған болса, онда кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі. Қауіпсіздікті бағалау критерийі жоқ немесе пайдамен бағаланады.

2. Кәсіпорын үшін экономикалық объект ретінде оның миссиясы әрқашан анықталады, оның мақсаттары мен нәтижелерін анықтайды. Өз қызметін сыртқы ортада жүзеге асыра отырып, компания бір жағынан жұмыс істеуге мүмкіндік беретін архитектураға ие, ал екінші жағынан қауіпсіз деп атауға болатын тепе-теңдік, тұрақты күйде болуға мүмкіндік береді. Бұл кәсіпорынның менеджменті сыртқы ортаның теріс әсеріне қарамастан оның сәтті жұмыс істеуін және мақсаттарына жетуді қамтамасыз етеді дегенді білдіреді. Егер сыртқы жағдайлардың өзгеруі белгілі бір шектерден асып кетсе, онда менеджмент кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуін және оның

мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ете алмайды, өйткені оның ресурстары мен сәулет белгілеген шектеулер.

Егер «қауіп» категориясы туралы айтатын болсақ, қауіпті кәсіпорынның жұмыс режимін бұзатын және оған зиян келтіретін пайда болған немесе ықтимал оқиғалар ретінде түсінетін В.И. Ярочкиннің анықтамасын атап өткен жөн. Тікелей залал материалдық болып табылады-бұл қаржылық шығындарға, табыстың жетіспеуіне, соның ішінде жоғалған пайдаға әкеледі [2].

Кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздігі – бұл әртүрлі қауіптердің алдын алу және бейтараптандыру, кәсіпорынның экономикалық мүдделерін қорғау және шекті шектен асатын зиянның алдын алу мүмкіндігін қамтамасыз ететін жүйе.

Экономикалық қауіпсіздік жүйесін ұйымдастыру және оның стратегиясын әзірлеу үшін, ең алдымен, кәсіпорын үшін қауіптің қайдан келетінін және оның не екенін білу қажет. Егер компания ішкі және сыртқы жүйелердің жиынтығы болса, сәйкесінше қауіптер ішкі және сыртқы болып бөлінеді.

Компанияның қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатер деп оның тұрақтылығын, дамуын бұзуы немесе оның қызметін тоқтатуы мүмкін ықтимал немесе нақты ықтимал оқиғаны, әрекетті, процесті немесе құбылысты түсіну керек.

Қауіптер жіктеледі:

- тұрақты немесе уақытша;
- сыртқы немесе ішкі [3, б. 54].

Осылайша, қазіргі кездегі кәсіпорынның келесі қауіптерін атап өтуге болады:

1. Жаңа қуаттарды іске қосу мерзімдерінің бұзылуы.

Компания қызметтің инвестициялық саласын белсенді дамытуда. Бірқатар жобаларды қаржыландыру күрделі болуы мүмкін, бұл өндірісте тоқтап қалуға әкеледі.

Сондай-ақ, инвестициялық жобалардың ұзақ мерзімі бар, оның барысында жабдықтар мен

материалдардың бағасы өсуі мүмкін, жобаларды негіздеу кезінде белгісіздіктің үлкен үлесі-мұның бәрі қаржылық шығындар қаупін қалыптастыруға әсер етеді.

2. Бизнес-жоспарға қатысты электр энергиясын (қуатын), жылу энергиясын сатудан түсетін түсімді азайту.

Жанармай бағасының тұрақсыздығынан, қаржылық дағдарыстың әсерінен контрагенттердің төлем қабілеттілігінің төмендеуінен және өндірістің құлдырауынан тәуекел орын алады. Теріс әсерді төмендету үшін, мысалы, нарықта «бір тәулік бұрын» (PCB) хеджирлейтін екі жақты шарттар жасасуды, оның ішінде міндеттемелерді қамтамасыз ету үшін электр энергиясын сатып алуды пайдалануға болады.

3. Өндірістік объектілердегі техногендік авариялар мен жазатайым оқиғалар.

4. Қаражаттың, оның ішінде сыртқы көздерден алынатын қаражаттың тапшылығы (қаржылық тәуекелдер).

5. Терроризм және кибертерроризм.

Бұл тәуекел елдің саяси және әлеуметтік салаларындағы жалпы шиеленіспен, жергілікті және аймақтық қарулы қақтығыстардың жоғары ықтималдығымен, халықаралық терроризм қаупінің өсуімен және экономикалық дағдарысқа байланысты бірқатар дамушы елдердегі саяси тұрақсыздық деңгейімен, сондай-ақ радикалды ұйымдардың белсенділігімен, өнеркәсіптік терроризмнің дамуымен байланысты.

6. Инжинирингтік компаниялардың (жобалау, институттар, жөндеу) нысаналы көрсеткіштерді орындамауы.

Экономикалық қауіпсіздікті басқару жүйесі компанияны сыртқы қауіптерден қорғауды және қолда бар ресурстарды барынша пайдалануды, мақсаттарына жету үшін артықшылықтарды қамтамасыз ететін жағдайларды ұйымдастыруды қамтиды.

Кәсіпорындағы экономикалық қауіпсіздік жүйесінің жұмыс істеуінің мақсаты оның қазіргі және болашақтағы тиімді жұмысын қамтамасыз ету болып табылады.

Тиісінше экономикалық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру және оның жұмыс істеу міндеттеріне мынадай нәтижелерге қол жеткізу кіреді:

- қаржылық тиімділік: өтімділік және сыртқы субъектілер мен факторлардан қаржылық тәуелсіздік, бірақ кірістіліктің, өнімділіктің ең жоғары деңгейі бар жерде;

- технологиялық тәуелсіздік және технологиялық әлеуеттің жоғары деңгейі;

- тиімді басқару жүйесі, оңтайлы ұйымдастырушылық құрылым;

- қызметкерлердің біліктілігінің жоғары деңгейі, еңбек пен перспективадағы ағымдағы қажеттіліктерді қамтамасыз ететін зияткерлік әлеует;

- ұйымның құқықтық қорғалуы;

- ақпараттық қорғау.

Осылайша, ұйымның экономикалық қа-

уіпсіздігін басқару жүйесі барлық құрылымдық элементтерді қамтуы керек: қаржы, еңбек және материалдық ресурстар, технологиялар, құқықтық қауіпсіздік. Соңғы жылдары экологиялық қауіпсіздік сыртқы зиянды әсерлерден қорғауды да, өндірістің экологиялық тазалығын қамтамасыз етуді де қамтиды.

Экономикалық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру процесі мынадай өзара байланысты кезеңдерді қамтиды:

- ағымдағы жағдайды талдау және әлеуетті экономикалық тәуекелдерді бағалау;

- экономикалық тәуекелдерді басқару құралдарын әзірлеу, ұйымның бәсекелестік позициясын қалыптастыру;

- жүйені қалыптастыру: оларды іске асыруға жауапты тәуекелдерді басқару әдістемелерін айқындау;

- басқару жүйесін енгізу және түзету.

Алайда, басқару процесі мұнымен аяқталмайды. Осы жүйенің тиімділігі мен қолданылатын құралдарға мерзімді немесе тұрақты мониторинг жүргізу, анықталған проблемалар мен жаңа міндеттердің пайда болуына байланысты өзгерістер енгізу қажет.

Негізгі бөлім

Ең маңызды кезең – жағдайды талдауды және экономикалық тәуекелдерді бағалауды ұйымдастыру және жүргізу. Осы ақпараттық базасыз экономикалық қауіпсіздікті басқарудың тиімді тетігін құру мүмкін емес.

Талдау ұйымның ішкі ортасын және сыртқы ортаны (жақын және жанама) зерттеуді қамтуы керек. Құралдарды таңдау талдау міндеттеріне және ұйымның мүмкіндіктеріне байланысты.

Атап өтілгендей, экономикалық қауіпсіздік ішкі ресурстар мен сыртқы факторлардың кешенді жай-күйі болып табылады. Шын мәнінде, талдау процесі қолданыстағы экономикалық тәуекелдерді бағалауды, олардың кәсіпорын қызметіне ықтимал әсерін, сондай-ақ компанияның тұрақты өсуді қамтамасыз етудегі қолда бар ресурстары мен артықшылықтарын қамтуы керек.

Көрсеткіштер экономикалық тәуекелдер мен әлеуетті бағалаудың сапалық және сандық көрсеткіштері болуы мүмкін. Сапалық көрсеткіштер сыртқы және ішкі ортаның жағдайын сипаттауға мүмкіндік береді. Сандық көрсеткіштер-салыстыру, уақыт бойынша бағалау, белгілі бір көрсеткіштің салмағын анықтау. Анықталған және ықтимал тәуекелдердің әрқайсысы үшін өз әдістемесі мен бағалау көрсеткіштері анықталуы мүмкін, бұл бағыттар бойынша бар проблемаларды анықтауға және проблемаларды жою және тәуекелдерді басқару үшін қажетті құралдарды таңдауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорын басшылығы көбінесе кәсіпорынның экономикалық жағдайын (қауіпсіздігін) жалпы бағалауды талап етеді. Сондықтан экономикалық қауіпсіздік деңгейін бағалау осы компоненттердің

кешенді жағдайын қамтуы керек. Экономикалық қауіпсіздік деңгейін бағалаудың бірнеше әдістері бар, олардың арасында мынадай индикаторларды қамтитын экономикалық қауіпсіздіктің интегралдық көрсеткішін бөліп көрсетуге болады: әлеуеттің сапасы, өндіріс, нарықтың жай-күйі және ондағы кәсіпорынның позициясы, кәсіпорынның қаржылық жай-күйі, әлеуметтік индикаторлар, экологиялық индикаторлар [4, б. 163]:

$$ИБ_i = \sqrt{\sum_{j=1}^n \left(1 - \frac{x_{ji}}{x_{ji}^e}\right)},$$

мұндағы $ИБ_i$ – i блок үшін экономикалық қауіпсіздік индикаторы;

x_{ji} – кәсіпорын қызметінің нәтижесін немесе жағдайларын сипаттайтын i блоктан j -ші көрсеткіштің деңгейі;

x_{ji}^e – сол көрсеткіштің орташа салалық деңгейі;

n – осы бағыттағы кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздік деңгейін жақсы бағалайтын көрсеткіштер саны.

Экономикалық қауіпсіздік деңгейі неғұрлым жоғары болса, интегралдық көрсеткіштің мәні нөлге жақын болады.

Қаржылық экономикалық қауіпсіздікті бағалаудың сандық көрсеткіштерінен басқа, ол сапалы болуы мүмкін. Мұнда негізгі қызығушылық

бәсекелестік пен қауіп-қатер деңгейіне әсер ететін сыртқы ортаны талдау болып табылады. Көбінесе бұл мәселе SWOT талдау негізінде шешіледі.

Компания үшін күшті жақтар мен мүмкіндіктерді салыстыра отырып, қауіпті жақтардың (қатерлердің) әсерін барынша азайтуға және әлсіз жақтарды жоюға, қиындықтарды, даму перспективаларын және қаржылық стратегияны таңдауды анықтауға болады. SWOT талдауының мысалы кестеде келтірілген [5, б. 204].

SWOT талдаудың маңызды артықшылықтарының бірі оның кең қолдану мүмкіндігі болып табылады.

Қорытынды

Талдаудан кейін экономикалық тәуекелдерді басқару құралдарын әзірлеу үшін ақпараттық база құрылады. Осылайша, кәсіпорын үшін экономикалық қауіпсіздіктің мәні кәсіпкерлікке қауіп-қатердің алдын алу және тұрақты, тиімді жұмыс істеу және пайда табу жағдайларын қамтамасыз ету үшін ресурстарды пайдаланудың ең жақсы деңгейімен өндірістік жүйені құру болып табылады. Бұл мақсатқа экономикалық тәуекелдерді талдау мен басқаруды көздейтін кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздігін басқару жүйесін әзірлеу кезінде қол жеткізуге болады.

SWOT талдау матрицасы

	Берілген мүмкіндіктер сыртқы ортасы	Сыртқы ортаның қауіп-қатері
Күшті жақтары	стратегиялар күшті жақтары мен мүмкіндіктері	стратегияларды ескере отырып күшті және сыртқы қауіптер
Әлсіз жақтары	мүмкіндіктер мен стратегияларды ескере отырып әлсіз жақтарды шешу	қауіптер мен әлсіздіктерді болдырмау стратегиялары

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Клокова М.И. Экономическая безопасность предприятия как необходимый элемент управления предприятием в современной рыночной экономике // Системное управление. – 2014. – № 4 – С. 53-58.
2. Суглобов, А.Е. Экономическая безопасность предприятия: Учебное пособие / А.Е. Суглобов, С.А. Хмелев, Е.А. Орлова. – М.: Юнити, 2015. – 639 с.
3. Золотарев А.В. Экономическая безопасность как важнейший элемент системы управления современным предприятием // Новая наука: Опыт, традиции, инновации. – 2017. – Т. 1. – № 1. – С. 100-104.
4. Овчинников В.В. Управление безопасностью / В.В. Овчинников. – М.: КноРус, 2015. – 272 с.
5. Черешкин, Д.С. Управление рисками и безопасностью / Д.С. Черешкин. – М.: Ленанд, 2014. – 200 с.

Система экономической безопасности предприятия и проблема оценки экономических рисков

¹*ЖУМАНБАЕВА Туганай Кабикеновна, магистр, старший преподаватель, tuganaika77@mail.ru,

¹АБДИКАРИМОВА Айман Мейрамкалиевна, магистр, старший преподаватель, aiko_02-80@mail.ru,

¹РАУАНДИНА Гулдарай Калкеновна, магистр, старший преподаватель, r-guldarai@mail.ru,

¹НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», Казахстан, Караганда, пр. Н. Назарбаева, 56,

*автор-корреспондент.

Аннотация. В современных условиях мирового экономического развития и усиления трендов «Индустрии 4.0» экономическая безопасность приобрела широкое международное признание. Она как важное условие существования и развития мирового сообщества. Фирмы, присутствующие на рынке, постоянно испытывают множество экономических рисков, которые угрожают его существованию. В статье раскрывается сущность экономической безопасности предприятия, цели, задачи и этапы построения системы экономической безопасности. Также раскрываются методы оценки экономической безопасности. Актуальность темы заключается в необходимости управления экономическими рисками и обеспечении экономической безопасности организации в рамках ее производственной деятельности.

Ключевые слова: экономическая безопасность, система экономической безопасности, экономические угрозы, внешние угрозы, внутренняя среда фирмы, внешняя среда фирмы, РСВ (рынок на сутки вперед), хеджирование, техногенные аварии, SWOT-анализ.

Economic Security System of the Enterprise and the Problem of Economic Risk Assessment

¹*ZHUMANBAYEVA Tuganay, Master, Senior Lecturer, tuganaika77@mail.ru,

¹ABDIKARIMOVA Aiman, Master, Senior Lecturer, aiko_02-80@mail.ru,

¹RAUANDINA Guldaray, Master, Senior Lecturer, r-guldarai@mail.ru,

¹NPJSC «Abylkas Saginov Karaganda Technical University», Kazakhstan, Karaganda, N. Nazarbayev Avenue, 56,

*corresponding author.

Abstract. In modern conditions of global economic development and the strengthening of the trends of «Industry 4.0», economic security has gained wide international recognition. It is an important condition for the existence and development of the world community. Firms present in the market are constantly experiencing many economic risks that threaten its existence. The article reveals the essence of the economic security of the enterprise, the goals, objectives and stages of building an economic security system. The methods of assessing economic security are also disclosed. The relevance of the topic lies in the need to manage economic risks and ensure the economic security of the organization within its production activities.

Keywords: economic security, economic security system, economic threats, external threats, internal environment of the company, external environment of the company, RSV (market for the day ahead), hedging, man-made accidents, SWOT analysis.

REFERENCES

1. Klokova M.I. Jekonomicheskaja bezopasnost' predpriyatija kak neobhodimyj jelement upravlenija predprijatijem v sovremennoj rynochnoj jekonomike // Sistemnoe upravlenie. – 2014. – No. 4 – Pp. 53-58.
2. Suglovov, A.E. Jekonomicheskaja bezopasnost' predpriyatija: Uchebnoe posobie / A.E. Suglovov, S.A. Hmelev, E.A. Orlova. – Moscow: Juniti, 2015. – 639 p.
3. Zolotarev A.V. Jekonomicheskaja bezopasnost' kak vazhnejshij jelement sistemy upravlenija sovremennym predprijatijem // Novaja nauka: Opyt, tradicii, innovacii. – 2017. – T. 1. – No. 1. – Pp. 100-104.
4. Ovchinnikov V.V. Upravlenie bezopasnost'ju / V.V. Ovchinnikov. – Moscow: KnoRus, 2015. – 272 p.
5. Chereshkin, D.S. Upravlenie riskami i bezopasnost'ju / D.S. Chereshkin. – Moscow: Lenand, 2014. – 200 p.